

J.E. Ellemers*

J.A.A. VAN DOORN ALS SOCIOLOOG

Continuïteit en discontinuïteit

Op 14 mei 2008 overleed Jacobus Adrianus Antonius van Doorn. Hij was een van de bekendste Nederlandse sociologen uit de tweede helft van de 20e eeuw. In bepaalde opzichten vormt hij een soort *trait-d'union* tussen de eerste generatie naoorlogse sociologen, zoals P.J. Bouman, S.J. Groenman, F. van Heek, E.W. Hofstee, A.N.J. den Hollander en J.P. Kruijt, die vooral bekendheid verwierven in de jaren vijftig en zestig, en een generatie sociologen, die in latere decennia naar voren kwam, zoals bij voorbeeld J. Goudsblom, C.J.M. Schuyt, A. de Swaan, W.C. Ultee en A.C. Zijderveld. Tegelijkertijd omspannt Van Doorns werk de gehele periode van de jaren vijftig tot en met de eerste acht jaar van de 21e eeuw. Hij heeft daarbij voortdurend open gestaan voor zowel het werk van de 'oudere' generatie, als dat van 'jongeren'. Toch is zijn plaats in de Nederlandse sociologie betrekkelijk uniek. Hij was zeer goed op de hoogte van het werk van anderen, leverde daar vaak commentaar op en verwerkte het in zijn eigen geschriften, maar volgde wel een eigen weg. Hij werkte veel en nauw samen met anderen, te beginnen met C.J. Lammers in *Moderne Sociologie* (eerste druk 1959; herziene uitgave 1976; 15e druk 1984), met W.J. Hendrix in *Ontsporing van geweld* (1970; herziene uitgave 1983), voorts in talloze bundels die hij met anderen schreef of redigeerde. Maar uiteindelijk was en bleef hij toch vooral een solist, met zeer eigenzinnige en vaak dwarse opvattingen.

Goed beschouwd, is het niet zo eenvoudig het werk van Van Doorn als socioloog te karakteriseren. Enerzijds is er grote continuïteit in zijn werk en de thema's waar hij zich mee bezig hield: (militaire) organisatie, het koloniale Indië en post-koloniale Indonesië, de verzorgingsstaat in al zijn aspecten, de Nederlandse politiek. Anderzijds zijn er ook spanningen en soms moeilijker te identificeren veranderingen in zijn visies, zoals bij voorbeeld over beleid en de 'professionele rol' van de socioloog of over de multi-culturele samenleving. Alvorens hier nader op in te gaan, wil ik eerst een beknopte schets geven van zijn carrière als socioloog en publicist.¹

Van zelfstudie tot bekend hoogleraar en publicist

Jacques van Doorn werd geboren op 5 maart 1925 in Maastricht, waar hij ook lager en middelbaar onderwijs volgde. Omdat hij midden in de Tweede Wereldoorlog eindexamen deed en de Nederlandse universiteiten inmiddels waren gesloten, begon hij een zelfstudie in de sociale geografie onder leiding van zijn voormalige leraar H.A.W. Beijer. Toen hij zich in 1945 als eerstejaars student bij de Universiteit van Amsterdam inschreef, had hij al enkele scripties gereed, waaronder 'De economische geest te Maastricht', die in 1947 gepubliceerd zou worden in *Mensch en Maatschappij*.

Na in 1946 het kandidaatsexamen te hebben afgelegd, werd hij in oktober van dat jaar dienstplichtig militair en verbleef van juli 1947 tot maart 1950 in Indonesië. Behalve dat deze ervaringen de aanleiding en basis zouden vormen van zijn proefschrift, verzamelden Hendrix en hij toen ook het materiaal voor hun latere gezamenlijke studie *Ontsporing van geweld*. Het was verder een periode van voortgezette zelfstudie, waarin hij onder andere Marx, Spengler en Nietzsche las.

Terug in Nederland studeerde hij in 1951 af en verrichtte als assistent van de destijds nieuwe hoogleraar sociale geografie, H.D. de Vries Reilingh, een onderzoek naar de toekomstperspectieven van afgestudeerden in de sociale wetenschappen (1952). Na een leraarschap aan een middelbare school in Bilthoven, werd hij in 1954 adjunct-directeur en in 1956 directeur van het ISONEVO, het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, dat later vervangen zou worden door SISWO.

Ondertussen was Van Doorn ook mede-oprichter en vanaf eind 1953 de eerste redactie-secretaris en drijvende kracht van de *Sociologische Gids* en publiceerde hij zijn eerste boek, *De proletarische achterhoede* (1954). In 1956 promoveerde hij aan de Leidse Universiteit bij Van Heek op *Een sociologische benadering van het organisatieverschijnsel*. In 1958 werd hij buitengewoon hoogleraar industriële sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en in 1959 verscheen de eerste druk van *Moderne sociologie*, dat jarenlang het toonaangevende studieboek in de Nederlandse sociologie zou zijn. (Daarnaast was er ook nog het boek van H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*, dat nog grotere oplagen had, maar vooral op hbo-niveau werd en nog steeds wordt gebruikt.)

In 1960 werd Van Doorn gewoon hoogleraar sociologie aan de toenmalige Nederlandse Economische Hogeschool (NEH), de latere Erasmus Universiteit. Hier zou hij een centrale rol gaan spelen in de enkele jaren later opgerichte Faculteit der Sociale Wetenschappen en de gangmaker worden van de 'Rotterdamse formule', een opleidingsprogramma gericht op toepassing en beleid. Mede door de onrust aan de Nederlandse universiteiten sinds het eind van de jaren zestig en – als gevolg daarvan – allerlei animositeit, nam Van Doorn geleidelijk afstand van zijn geesteskind. Hij hield zich opnieuw actief

bezig met militaire sociologie, vooral in internationaal verband, publiceerde over maatschappelijke en politieke mobilisatie en verzorgde Nederlandse uitgaven van het werk van Michels, Etzioni en Goffman. Van 1962 tot 1972 was hij tevens buitengewoon hoogleraar sociologie aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

In de loop van de jaren zeventig en tachtig opereerde hij steeds meer aan de grenzen van de Nederlandse sociologie. Sinds 1973 was hij zeer actief in het interdisciplinaire tijdschrift *Beleid en Maatschappij*, waarvan hij mede-oprichter en eerste redactie-voorzitter was. Rond dit tijdschrift redigeerde hij eveneens boekuitgaven over speciale onderwerpen met betrekking tot beleid en politiek, maar ook hield hij zich opnieuw bezig met Indië en Indonesië. Hij vervulde tal van nevenfuncties, waaronder die van kroonlid van de Sociaal Economische Raad.

In 1987 verliet Van Doorn voortijdig de universiteit met een de aandacht trekkende afscheidsrede, *Relativering van rationaliteit*, die een jaar later gevolgd werd door een omvangrijke uitwerking in boekvorm: *Rede en macht: Een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht*. Ook na zijn emeritaat bleef Van Doorn – tot vlak voor zijn overlijden – publicistisch zeer actief met studies over het koloniale Indië, over generaties en een jaar voor zijn dood de uitdagende studie *Duits socialisme*. Daarnaast schreef hij wekelijkse columns, eerst in *Economisch-Statistische Berichten* en *NRC Handelsblad*, later in *HP/De Tijd* en *Trouw*, die hem – ver buiten de grenzen van de sociologie – de laatste tientallen jaren van zijn leven tot een vooraanstaand, maar soms ook omstreden, opinieleider binnen de nationale spraakmakende gemeente maakte. In deze columns prevaleerden echter eveneens de visies van een socioloog.

Continuïteit in een kolossaal oeuvre

Het werk van Van Doorn kan kolossaal worden genoemd. Het bevat minstens 100 publicaties in boekvorm, waarvan Van Doorn de auteur, mede-auteur of redacteur was. Verder zijn er letterlijk honderden bijdragen aan bundels en artikelen en boekbesprekingen in wetenschappelijke tijdschriften. De bibliografie van zijn geschriften, die in 1985 werd samengesteld – dus tot zijn zestigste jaar – telde reeds 275 wetenschappelijke geschriften.² In de 23 jaar daarna zijn daar – schat ik – nog wel 100 tot 150 titels bijgekomen. We komen dan tot een totaal van zo'n 400 wetenschappelijke publicaties.

En dan zijn er nog de columns, die hij sinds de jaren tachtig wekelijks in dag- en weekbladen schreef. Wanneer we bedenken dat Van Doorn zelden verzuimde een column te schrijven en de laatste vijf jaar, tot vlak voor zijn dood, er zelfs twee per week schreef (één in *Trouw* en één mini-column in *HP/De Tijd*), dan moet hij met elkaar zo'n 1.500 columns hebben geschreven. Inderdaad, een kolossaal oeuvre!

Niet alleen dat het oeuvre omvangrijk is, het vertoont zowel grote diversiteit, als ook opvallende continuïteit. Van Doorn hield zich met veel en ook zeer uiteenlopende onderwerpen bezig. Tegelijkertijd zijn er veel thema's, die hij in het begin van zijn carrière aan de orde stelde en die hem tientallen jaren lang bleven interesseren. Ik noemde al (militaire) organisatie, Indië/Indonesië, de verzorgingsstaat en de Nederlandse politiek. Daaraan kunnen nog worden toegevoegd: sociale ongelijkheid, beroepen en professionalisering, verzuiling, het socialisme, levensbeschouwelijk en later etnisch pluralisme en niet te vergeten beleid en de rol die sociale wetenschappen daarbij (kunnen) spelen. Het zijn alle thema's, waaraan hij reeds in de jaren vijftig aandacht besteedde en die telkens weer terugkeren in latere geschriften, waaronder ook zijn talloze columns.

Nu is de vraag naar continuïteit/discontinuïteit natuurlijk van relatieve aard. Een wetenschapsbeoefenaar moet ergens beginnen en telkens wanneer hij of zij een geheel nieuw thema aansnijdt, is er 'discontinuïteit' ten opzichte van een eerder behandeld ander thema. In dit opzicht is er ook in het werk van Van Doorn op tal van punten discontinuïteit aan te wijzen. Echter wanneer ik spreek van continuïteit in zijn werk, bedoel ik vooral dat hij vaak over periodes van vele tientallen jaren telkens weer is teruggekeerd naar thema's, die hem al eerder bezig hebben gehouden en daar vervolgens nieuwe analyses aan toevoegt. Hij is dus heel vaak 'trouw' gebleven aan eerder aan de orde gestelde thema's.

Sommige van die thema's zijn op een of andere wijze kennelijk gebaseerd op persoonlijke ervaringen, zoals het verblijf als militair in Indonesië, ervaringen met de verzuiling door het opgroeien in een Katholieke 'grensstad' (Maastricht) en als directeur van een 'algemeen', niet-verzuild instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek temidden van wél verzuilde instituten. Zijn belangstelling voor economische verhoudingen en vraagstukken van arbeidsmarkt ontstond toen hij in 1960 als enige socioloog werd benoemd aan een economische faculteit, die de *NEH* destijds was. Ook heeft hij wel eens verteld dat zijn visies op sociale ongelijkheid mede vorm hebben gekregen door adviseurschappen in het bedrijfsleven.

Verder zijn er, zoals ik al eens eerder heb vastgesteld, ook allerlei dwarsverbindingen tussen de verschillende thema's waar Van Doorn zich mee heeft bezig gehouden.³ Bij voorbeeld tussen (militaire) organisatie, macht en 'ontsporing van geweld' en later het optreden van internationale 'vredesmachters'. Er zijn ook dwarsverbindingen van organisatiesociologie naar organisatie van beroepen en professionalisering en van organisatiesociologie naar verzuiling en vragen over maatschappelijke en politieke mobilisatie en natuurlijk naar beleid. Zo zijn er nog wel meer dwarsverbindingen aan te wijzen tussen onderwerpen waar Van Doorn zich ooit mee bezig heeft gehouden – waaronder, opnieuw, ook in zijn columns.

Vooral een ideeënman

Maar is er in het werk van Van Doorn ook sprake van continuïteit in *sociologische visie en opvattingen* met betrekking tot eerder door hem de orde gestelde onderwerpen? Dit is een vraag die ik veel moeilijker vind te beantwoorden. Dat heeft mede te maken met zijn stijl van werken en de wijze waarop hij maatschappelijk verschijnselen analyseert. In mijn ogen is Van Doorn vooral een 'ideeënman'. Zijn sterke punt is dat hij aan de hand van flitsende ideeën en treffende voorbeelden, vaak met behulp van tot de verbeelding sprekende metaforen, verschijnselen weet te benoemen en te analyseren die – op dat moment – zeer verrassend en vernieuwend zijn.

Laat ik daar een voorbeeld van geven. In de jaren vijftig was Van Doorn als directeur van het *SONEVO* betrokken bij onderzoek naar ziekteverzuim. Het was nog in de tijd dat men algemeen aannam dat ziekteverzuim voornamelijk een kwestie was van ziek zijn – dat is natuurlijk meestal zo, maar *niet altijd*. De gedachte dat ziekteverzuim ook met andere factoren dan ziekte had te maken, was toen nog allerminst gemeengoed. Behalve in ziekteverzuim, was Van Doorn in verband met zijn proefschrift ook geïnteresseerd in medisch handelen in het leger. In een korte bespreking van drie boeken over respectievelijk ziektebeleving in een Twentse huisartsenpraktijk, gevechtssluitputting van Nederlandse militairen in Korea en schoolverzuim, kwam Van Doorn tot de conclusie dat medisch handelen soms een 'ventielfunctie' vervult om maatschappelijk falen te verhullen (Van Doorn 1956b). Deze analyse werd destijds als zeer verrassend gezien en er is aanvankelijk ook gretig naar verwezen. Voor zover ik weet, heeft Van Doorn in latere publicaties zijn idee over de 'ventielfunctie' van medisch handelen niet verder uitgewerkt of onderbouwd. De ideeën van verschuivingen in sociale controle en van latente functies zijn echter in zijn verdere werk duidelijk aanwezig – te beginnen met het proefschrift en in *Moderne sociologie*.

Van Doorns stijl van werken is voorts sterk schetsmatig. In de 'Algemene inleiding' van het ook in 1956 verschenen proefschrift, schrijft hij:

'De studie blijft grotendeels het stempel dragen van een "frontverkenning", die zich voltrekt in een reeks van tastenderwijs gezochte compromissen tussen feiten-onderzoek en speculatieve beschouwingen. Zij is sterk hypothetisch en derhalve voorlopig, en biedt als resultaat slechts een schets, die zozeer correctie zal behoeven dat uiteindelijk wellicht een totale omwerking der gevonden gezichtpunten nodig zal blijken te zijn' (Van Doorn 1956a: 3).

Men kan zich afvragen of veel van Van Doorns latere werk ook niet het karakter draagt van 'frontverkenningen' en 'schetsen'. Het valt in ieder geval op dat hij ook ter inleiding van latere boeken herhaaldelijk spreekt van 'schetsont-

werp' (Van Doorn 1963b: 8), 'voorlopige notities' (Van Doorn 1966: ix) of 'een reeks verkenningen' (Van Doorn 2002a: 13).

Die vraag komt eigenlijk eveneens ter sprake in verschillende van de overigens zeer lovende besprekingen van zijn laatste boek, *Duits socialisme*. Men vindt het 'knap', 'indrukwekkend', van een 'verfrissende onbevangenheid', 'tot nadenken stemmend', maar er wordt ook gewag gemaakt van 'lacunes' en zelfs dat de vragen 'eenzijdig' waren. Natuurlijk, zelfs op de meest briljante studies valt wel wat af te dingen. Toch is het misschien tekenend dat Van Doorn in een reactie op twee besprekingen – die enkele weken voor zijn overlijden verscheen onder de titel 'De kernthese gehandhaafd' – opmerkt dat de recensenten 'zich terecht (hebben) afgevraagd of de redeneerlijn niet al te strak is getrokken' (Van Doorn 2008: 34). Anders gezegd: is ook in deze studie het betoog niet te schetsmatig?

Zeker, Duits socialisme werd onder grote tijdsdruk voltooid – toen de schrijver al wist dat hij niet lang meer had te leven. Aan de andere kant betrof het een onderwerp waar hij al jaren lang mee bezig was en dat hij in zijn eigen woorden 'al half en half had besloten te laten rusten' (Van Doorn 2007: 12). Mijn indruk – mede gebaseerd op gesprekken en correspondentie over de voortgang van deze studie – is, dat juist deze tijdsdruk in belangrijke mate heeft bepaald hoe het boek uiteindelijk vorm heeft gekregen.

Ik herinner me trouwens verhalen hoe ook andere geschriften van Van Doorn onder tijdsdruk tot stand zijn gekomen. Dit was uiteraard helemaal het geval met de wekelijkse columns, die vaak inhaakten op zeer recente gebeurtenissen. Ik denk zelfs dat dit misschien wel het meest kenmerkende is van Van Doorns stijl van werken: aan de hand van flitsende ideeën 'frontverkenningen' verrichten en zich minder te bekommeren over vragen 'of de redeneertrant niet al te strak is getrokken'.

Continuïteit of discontinuïteit?

Na deze opmerkingen over Van Doorns stijl van werken, keer ik terug naar de vraag of er, behalve van continuïteit in termen van thema's waar hij zich mee heeft bezig gehouden, ook sprake is van continuïteit in zijn sociologische visie en opvattingen. Ten dele is deze vraag in het voorgaande al beantwoord: ongeacht of hij zich bezig hield met historische of contemporaine onderwerpen, ongeacht of hij 'wetenschappelijke' studies dan wel wekelijkse 'krantenstukjes' produceerde, steeds prevaleerden *sociologische* zienswijzen. Hij was en bleef in essentie een socioloog – al noemde hij zich later ook wel eens (overigens niet geheel ten onrechte) 'historicus', onder andere op de flap van *Duits socialisme*.

Moeilijker te beantwoorden is de vraag of er in zijn opvattingen over de sociologie veranderingen zijn aan te wijzen. Voor een deel is deze vraag met

een volmondig 'ja' te beantwoorden. Sinds ongeveer de jaren tachtig is hij duidelijk anders gaan denken over de (maatschappelijke) rol van wetenschap en sociologie. Maar ook dan blijft de vraag of in welke mate Van Doorn anders is gaan denken over de inhoud van de sociologie als wetenschappelijke discipline.

In interviews en ook bij andere gelegenheden heeft hij er herhaaldelijk blijk van gegeven dat hij nooit erg trouw is geweest aan één bepaald sociologisch paradigma. Dat heeft hij gemeen met veel sociologen van zijn generatie. Pas nadat Van Doorn zijn naam al had gevestigd, zouden er in Nederland min of meer duidelijke sociologische 'scholen' ontstaan, zoals de figuratie-sociologie en verklarende sociologie, alhoewel deze schoolvorming ook weer niet moet worden overdreven. Uit verspreide uitlatingen blijkt dat Van Doorn nogal sceptisch stond tegenover zulke schoolvorming.

Zoals gezegd, evenals vele van zijn generatiegenoten, ging Van Doorn tamelijk 'eclectisch' te werk in de keuze van te hanteren sociologische theorieën. Hij was zeer belezen, kende en maakte gebruik van de 'klassieken' in het vak – Marx, Weber, Durkheim, Simmel, Michels, aanvankelijk ook Mannheim –, maar ook veelvuldig van de modernere 'mainstream' sociologie – en dat was in de jaren vijftig en zestig vooral Amerikaanse sociologie. Daarnaast vertoont zijn werk invloeden van klassieke denkers als Hobbes, Spengler, Nietzsche en later ook Isaiah Berlin – en niet te vergeten van bellettrie, die hij eveneens in grote hoeveelheden consumeerde. Tot kort voor zijn dood kon hij in gesprekken en in brieven enthousiast verhalen over nieuwe romans en biografieën die hij had gelezen en die ongetwijfeld mede een rol in zijn denken hebben gespeeld.

Van *Moderne sociologie* – toch wel een *chef d'oeuvre*; ook van Van Doorn – is wel eens beweerd dat het erg 'Amerikaans' en zelfs 'Parsoniaans' zou zijn. Zonder de discussies hierover weer op te rakelen, wil ik hier nogmaals vaststellen dat het boek een goed overzicht bood van de stand van zaken van de sociologie aan het eind van de jaren vijftig. En die was in die tijd – en is in bepaalde opzichten nog steeds – overwegend Amerikaans; zowel theoretisch, als empirisch-methodologisch. Bovendien – en dat is vaak vergeten – bood het boek óók een overzicht van de stand van zaken van de Nederlandse sociologie anno 1959 – hoe beperkt die toen nog was.

De vraag die hier verder aan de orde is, of in de herziene uitgave van 1976 sprake is van nieuwe of gewijzigde visies op de sociologie. Allereerst moet dan worden vastgesteld dat Van Doorn in 1985 in een interview heeft opgemerkt: 'Nou, die systematische opzet van het boekje, daar zou ik nooit opgekomen zijn; daar had ik noch het geduld, noch het vermogen toe gehad' (Nijhoff en Pels 1985: 5). Anders gezegd: de systematiek van *Moderne sociologie* moet grotendeels op het conto van Lammers worden geschreven. In het 'Voorwoord bij de herziene dertiende druk' schrijven de auteurs dat een 'volledige herziening' een 'onmogelijke opgave' was en dat wat nu aangeboden

wordt 'het best mogelijke' is: 'een in grote trekken aangepaste, gedeeltelijk gestroomlijnde en in onderdelen hernieuwde tekst, met volledig behoud van de aanvankelijk gekozen opzet' (Van Doorn en Lammers 1976: 13-14). Slechts in 'aanvullende commentaren' bij afzonderlijke hoofdstukken wordt ingegaan op inmiddels nieuwere ontwikkelingen. Deze nieuwe inzichten worden echter nauwelijks verwerkt in de herziene uitgave. Dat is misschien opvallend, omdat Van Doorn in de jaren zeventig belangstelling heeft getoond voor symbolisch interactionisme en ook Lammers heeft gepleit voor meer 'poly-paradigmatische' opleidingen in de sociologie. Centraal blijven sociale en culturele systemen en functionele relaties en tot de meest geciteerde auteurs blijven Weber, Durkheim, Merton en Parsons behoren. Ook in ander en later werk van beide auteurs blijken de inzichten van deze en andere, inmiddels als 'klassiek' te bestempelen sociologen een belangrijke inspiratiebron te zijn gebleven. Samenvattend: uit de herziene druk van *Moderne sociologie* blijkt een grote mate van continuïteit.

Zijn er dan helemaal geen wijzigingen in de sociologische zienswijzen van Van Doorn aan te wijzen? Hier wil ik allereerst op weliswaar betrekkelijke, maar niettemin significante veranderingen van inzichten wijzen. Ik geef daar twee voorbeelden van, die opnieuw iets verraden over zijn stijl van werken.

Van Doorns eerste boek, *De proletarische achterhoede* (1954), was een frontale aanval op de twee jaar eerder verschenen dissertatie van J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider*, die veel aandacht trok en door verschillende vakgenoten zeer werd geprezen. De gedachte van Haveman was dat er een soort subcultuur bestond van ongeschoolden die in achterbuurten wonen. Van Doorn had hier fundamentele kritiek op, zowel van theoretische, als van methodologische aard. Deze kritiek is destijds vrij algemeen aanvaard. Pas dertig jaar later heeft Bovenkerk zich opnieuw in de kwestie verdiept en onder andere ook Van Doorn geïnterviewd. In dit interview geeft deze vrij onomwonden toe dat bij nader inzien zijn kritiek op de wijze waarop Haveman het begrip subcultuur hanteert niet helemaal terecht is: 'tja, zo zou je het ook kunnen zien' (Bovenkerk 1984: 9).

In 1968 raakte Van Doorn gefascineerd door het verschijnsel maatschappelijke mobilisatie, die voortkwam uit wat hij later noemde een 'mini-revolutie' in zijn denken, die hem 'een onmiskenbaar "heureka"-gevoel' gaf:

'Door in plaats van te blijven ronddraaien in de conceptie van organisatie als een continu en stabiliserend, zekerheid garanderend systeem nu eens als uitgangspunt te nemen de campagne in de zin van een tijdelijk, dynamiserend en risicodragend proces bleken plotseling allerlei details "op hun plaats te vallen".' (Van Doorn 1973: 40)

In verschillende geschriften werkte hij deze visie uit, onder andere in een in 1969 gepubliceerd artikel, getiteld 'De voortgezette revolutie: China en

de ijzeren wet der oligarchisering', dat nogal opzien baarde. De teneur van het artikel is dat de politieke mobilisatie van Mao de fout van het Stalinisme – vervreemding tussen partij en massa – heeft vermeden en daarmee aan de tendentie tot oligarchisering heeft weten ontsnappen (Van Doorn 1969). Daar is twee jaar later ernstige kritiek op geleverd door Bart Tromp (1971). In zijn reactie schreef Van Doorn dat hij dankbaar is voor de belangstelling en kritiek, maar niet in zijn mening is geschokt (Van Doorn 1971: 463). Vervolgens is een iets uitvoeriger versie van het artikel, waarin de kritiek van Tromp maar ten dele is verwerkt, twee jaar later herdrukt in Van Doorns bundel *Met man en macht* (1973). Bij het overlijden van Tromp in 2007 schreef Van Doorn in zijn column 'Afscheid van Bart Tromp':

'Polemiek was zijn lust en zijn leven. Ik heb het ondervonden toen ik in 1969 een nogal topzwaar sociologisch artikel publiceerde over de zogeheten Culturele Revolutie in China en daarbij een poging deed de brute interventie van Mao Zedong te interpreteren als een doorbreking van de verstarring van het Chinese communisme. Tromp ging voluit in de aanval [...] En hoewel ik in de dupliek moedig stand hield, be kroop mij tegelijkertijd het gevoel dat Tromp, met zijn persoonlijke kennis van het politieke bedrijf, wel eens gelijk kon hebben'.⁴

Ik geef deze twee voorbeelden om te illustreren dat Van Doorn vaak gegrepen is door een bepaalde idee en daar een fascinerende analyse op baseert, om later – inderdaad, soms tientallen jaren later – te erkennen dat het allemaal genuanceerder was of zelfs toe te geven dat de hele analyse niet deugde. Opnieuw: een man van flitsende ideeën, die tegelijkertijd bereid is zijn analyses te herzien of terug te nemen. Dit is mijns inziens óók een kenmerk van de continuïteit en discontinuïteit in het werk van Van Doorn.

Echte omslagen in het denken van Van Doorn

Toch zijn er wel degelijk bepaalde en vrij duidelijk te identificeren 'omslagen' in het denken van Van Doorn aan te wijzen. Daarover bestaan echter ook zeer valse clichés. Zo is gesteld dat hij in de eerste helft van zijn leven een theoretisch bouwwerk optrok en zich pas daarna verdiepte in historische onderwerpen.⁵ Dit is pertinente onzin. Een van zijn allereerste artikelen (1947) handelde over de geschiedenis van Maastricht. Het tweede deel van zijn dissertatie (1956) begint met een historische analyse van de krijgsorganisatie van de Germaanse volkeren en loopt via het ridderwezen en de legerhervormingen van Maurits naar de huidige tijd.

De echte omslag in het denken van Van Doorn voltrok zich in de periode rond zijn vertrek van de universiteit en hij gaf daar duidelijk blijk van in

zijn afscheidsrede, die hij vervolgens uitwerkte in de een jaar later verschenen bundel opstellen *Rede en macht: Een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht* (Van Doorn 1988). Het is een kritische evaluatie van de Verlichting en de overwegend universalistische en positivistische oriëntatie in het westerse denken, die heeft geleid tot een technologisch kennisideaal en een streven naar rationele maatschappelijke beheersing, waarin interventiewetenschappen, zoals bedrijfskunde en bestuurskunde, een steeds grotere rol spelen. Aan dit alles is hij sinds de jaren tachtig steeds meer gaan twijfelen, zoals blijkt uit *Rede en macht* en uit latere geschriften.

Terloops merk ik op dat het pikant is dat op dezelfde dag dat hij zijn afscheidsrede uitsprak, hem ter gelegenheid van dit afscheid een bundel werd aangeboden waar de ‘Rotterdamse formule’ nog eens uitvoerig ter sprake kwam en werd geprezen.⁶ Over een ‘dwarse persoon’ gesproken.

Toen hij de ‘Rotterdamse formule’ in het begin van de jaren zestig presenteerde, pleitte hij nog voor een sociaal-politiek relevante sociologiebeoefening. In zijn programmatische stellingname ‘Sociologie als opleiding’ van 1963 schreef hij: ‘Niet de keuze tussen tussen onthouding en engagement is aan de orde. maar die tussen meer of minder geslaagd engagement’ (Van Doorn 1963a: 189). Eerder, in ‘Sociologie als beroep’ (1961), had hij al gesteld: ‘... de sociologie (zal) haar beoefenaren moeten stimuleren tot het innemen van een standpunt, het doortrekken van analyse tot advies, van advies tot beleid’ (Van Doorn 1961: III).

Een kleine veertig jaar na deze zeer uitgesproken stellingname over de professionele rol van de socioloog – deze keer ironisch genoeg ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Rotterdamse Faculteit der Sociale Wetenschappen, die ‘wetenschappelijk gefundeerde beleidsgerichte opleidingen’ verzorgt – gaat Van Doorn nog veel verder dan in zijn afscheidsrede en in *Rede en macht*. Hij schrijft dan:

‘De versplintering van de maatschappelijke orde schiep een reeks van nieuwe problemen die met de klassieke sociaal-wetenschappelijke theorieën moeilijk zijn te interpreteren. Het maakbaarheids geloof in grote stijl, dat voorheen als motor van sociale wetenschapstoepassing had gefungeerd, maakte plaats voor twijfel en verwarring, en voor de neiging *muddling through* te verkiezen boven grootse visies en grootschalige maatschappelijke projecten.’

In de volgende alinea stelt hij bij wijze van afsluiting:

‘Om de metafoor nog één keer van stal te halen: de driehoek [die wetenschap, maatschappij en beleid verbindt] waarbinnen de sociale wetenschappen zich thans bevinden, is vergeleken bij die van een eeuw geleden drastisch gekrompen: de actieradius is naar alle kanten ingekort. Het onderzoek gaat door, het beleid blijft opdrachten verstrekken en de gegevens stromen toe, maar de

grote greep is verloren gegaan. De sociale wetenschappen kunnen nu eenmaal niet meer allure hebben dan de maatschappij waarin ze werkzaam zijn.' (Van Doorn 2000: 38-39)

De breuk in het denken van Van Doorn blijkt verschillende componenten te bevatten: twijfels over de rol van de rede en relativering van de rationaliteit; vragen of de maatschappelijke orde niet zodanig is veranderd dat de sociale wetenschappen er steeds minder greep op hebben; en tenslotte en in verband daarmee vragen over de 'maakbaarheid' van de maatschappij en de relevantie en veranderde rol van de 'interventiewetenschappen'. Het zijn allemaal kolossale vragen, die ieder omvangrijke, honderden pagina's tellende studies rechtvaardigen. Het kan niet de bedoeling zijn in deze beknopte schets van het leven en werk van de overleden socioloog hier een uitwerking van te presenteren. Bovendien zal Romke van der Veen in deze aflevering van *Sociologie* ook nog afzonderlijke aandacht besteden aan Van Doorns opvattingen over beleidssociologie en de 'professionele rol' van de socioloog. Hier volsta ik slechts met de vaststelling – deels aan de hand van citaten van Van Doorn zelf – dat er behalve een grote mate van continuïteit ook sprake is geweest van wezenlijke veranderingen in het denken van Van Doorn over wetenschap en maatschappij.

Wel wil ik hierbij opmerken dat opvalt, dat ook in de sinds de jaren negentig verschenen studies van Van Doorn in boekvorm, zoals *De laatste eeuw van Indië* (1994), *Indische lessen* (1995), *Gevangen in de tijd: Over generaties en hun geschiedenis* (2002a) en *Duits socialisme* (2007), weinig tot niets blijkt van een nieuwe of andere visie op de sociologie als discipline. Toegegeven, het betreft alle onderwerpen die zich in het verleden hebben afgespeeld. Maar het zijn wel stuk voor stuk analyses, die gebaseerd zijn op 'conventionele' sociologische concepten en inzichten. Zij openen weliswaar nieuwe vergezichten en leggen deels onvermoede verbanden. Ze worden echter verricht aan de hand van al veel langer bestaande sociologische inzichten en berusten *niet* op een geheel nieuwe sociologische visie.

Raadselachtige elementen

Er blijven toch raadselachtige elementen in de omslagen in het denken van Van Doorn. In latere geschriften – sinds ongeveer *Rede en macht* en ook in columns en interviews – vroeg hij meer aandacht voor massaverschijnselen en voor schrijvers die zich hier mee bezig hielden, als le Bon, Sorel, Freud en anderen. In zekere zin kan men zeggen dat dit past in zijn eerdere belangstelling voor institutionalisering, de-institutionalisering en re-institutionalisering en voor mobilisatie en demobilisatie.

In het in 2000 verschenen artikel, waaruit ik eerder citeerde, schreef hij:

‘Oude en destijds goed herkenbare sociale categorieën zijn versplinterd. Standen en klassen zijn uiteengevallen, door de sociologie al opgemerkt toen men naar beroepsgroep begon te onderscheiden, een indeling die inmiddels ook nog maar beperkte waarde heeft. Allerlei andere groepsonderscheidingen zijn diffuus geworden: verschillen tussen de seksen, tussen leeftijdsklassen, tussen werkenden en niet-werkenden, tussen stedelingen en plattelanders, tussen legale en illegale inwoners.’

En enkele alinea’s later:

‘Ten slotte is er de onmiskenbare subjectiveringstendentie in het maatschappelijk verkeer, op allerlei wijzen te karakteriseren: als een emotiecultuur en een klaagcultuur, ook in de politiek doorgedrongen waar van “emotiedemocratie” wordt gesproken en in het rechtsbewustzijn dat tot toenemend claimgedrag aanleiding geeft. De betekenis van personen en van incidenten wint het vaak van doctrines en structuren. De publieke opinie is richtinggevend en beeldvorming een argument geworden.’ (Van Doorn 2000: 34-35)

In een in 2002 verschenen artikel ‘Democratie in de overgang’ werkte Van Doorn sommige van deze gezichtspunten nader uit met betrekking tot het politieke bestel. In een zeer genuanceerde uiteenzetting suggereert hij tot slot dat er naast een ‘personalisering’ van het gezag, toch ook nog een andere weg open staat. Hierbij ‘valt te denken aan formele demarcatie en waar mogelijk hiërarchisering van de belangrijkste subsystemen waardoor afstemmingsproblemen efficiënter dan momenteel kunnen worden afgehandeld.’ (Van Doorn 2002b: 54)

Het raadselachtige vind ik dat Van Doorn hier – na een omstandige analyse van de malaise in de politiek en de ineffectiviteit van het overheidshandelen – toch weer ‘Contouren van een nieuw beleid’ schetst en spreekt over ‘De dominantie van doelmatigheid’, zoals de titels van twee van de paragrafen van zijn opstel luiden. Dus toch ‘maakbaarheid’ en ‘interventie’ en organisatie als panacee voor politieke malaise? Het lijkt wel of Van Doorn hierover blijft aarzelen.

Haast nog raadselachtiger vind ik het volgende. Uit latere geschriften en uitlatingen blijkt dat hij allerlei ontwikkelingen in het politieke en publieke bestel steeds negatiever is gaan beoordelen. Zo sprak hij in interviews, die in het jaar voor zijn overlijden verschenen, zeer laatdunkend over bij voorbeeld Fortuyn, Wilders, ‘de vloek van het populisme’ en de ‘gemakzuchtige media’.⁷ Goed beschouwd, is dit opmerkelijk voor een socioloog die zich bezig hield met institutionalisering en de-institutionalisering en met sociale mobilisatie, later aandacht vroeg voor irrationeel gedrag en al jarenlang sprak en schreef over ‘malaise in de politiek’. Had Van Doorn, behalve in afkeurende bewoordingen, juist in *analytische* zin niet meer kunnen zeggen over deze recente

ontwikkelingen, bij voorbeeld op basis van eerder bepleite massapsychologische inzichten? Had hij zijn analyses, behalve in termen van structurele en institutionele factoren, ook niet moeten uitbreiden naar 'het culturele klimaat van het alledaagse postmodernisme', dat hij al eerder terloops noemde (Van Doorn 2000: 35), maar niet verder uitwerkte? Het zijn natuurlijk enorme vragen die makkelijker zijn te stellen dan te beantwoorden. Maar het blijft enigszins raadselachtig dat Van Doorn daar nooit verder op in is gegaan. Of bleef hij van mening dat de versplintering van de maatschappelijke orde vanuit de sociale wetenschappen eenvoudig niet valt te interpreteren?

Van de betrekkelijkheid van de continuïteit of discontinuïteit in het denken van Van Doorn, wil ik hier tot slot nog één voorbeeld noemen. Over etnische verhoudingen publiceerde hij in 1985 een opstel, 'Het miskende pluralisme: Een herformulering van het minderhedenvraagstuk', dat in omgewerkte vorm als 'Etniciteit en pluralisme' is opgenomen in *Rede en macht* (Van Doorn 1988: 51-78). In beide versies wordt genuanceerd gesproken over de kenmerken en problemen van de multi-culturele samenleving en vergelijkingen getrokken met de verzuiling. Uit latere uitlatingen – met name in zijn columns en in interviews – krijgt men de indruk dat hij hierover een veel negatievere mening heeft ontwikkeld. Zo merkt hij in een interview in 2001 (vóór 11 september) op: 'De samenleving heeft geen middelen genoeg om de integratie te bewerkstelligen. De achterstand van sommige groepen is veel te groot. [...] Je kunt [...] de vraag stellen of de islam een godsdienst is die zich laat integreren' (Jansen en Van der Veen 2001: 8). Weer later nam hij het toch weer op voor de multi-culturele samenleving, bepleitte een herstel van tolerantie tussen autochtonen en moslims en hekelde in scherpe bewoordingen het optreden van 'islamofoben'.⁸ Bleef hij over deze kwesties gewoon genuanceerd en tolerant denken of moeten wij in zijn (schijnbaar?) wisselende opvattingen vooral 'dwarse' uitingen zien van de 'eeuwige non-conformist', die steeds stelling nam tegen op dat moment geldende 'politiek correcte' denkbeelden?

Op de vaak gestelde vraag of Van Doorn in zijn denken 'conservatiever' is geworden, ga ik hier niet in. In het licht van het voorgaande, weet ik het antwoord hierop niet goed en ik ben zelfs niet zeker of Van Doorn zelf dat wel had. Hij koketteerde er soms mee, maar was dat toch niet mede een kenmerk van zijn intellectuele dwarsheid?

Bezeten man en non-conformist

Wanneer we het geheel overzien, blijkt dat Van Doorn op een zeer breed terrein actief is geweest en gekenmerkt werd door een enorme werkkraft. Niet alleen als auteur van vele boeken, artikelen en columns, maar ook als redacteur van tijdschriften en bij het samenstellen van talloze boeken was hij bui-

tengewoon actief. In het voorgaande zijn herhaaldelijk termen gebruikt als 'drijvende kracht', 'gangmaker', 'opinie leider', 'uitdagend' en 'dwars'. Hij was een bezeten man die grote werkkraft paarde aan een sterk analytisch vermogen, die bovenal zijn hele leven uiteindelijk een non-conformist is gebleven.

Hij was altijd bezig met 'projecten' en 'clubjes' en ik heb zelden gehoord dat hij niet iets 'onder handen' had. Zoals hij in verschillende interviews sinds de jaren tachtig herhaaldelijk heeft gezegd: 'Voor alle plannen die ik heb, heb ik minstens nog duizend jaar nodig'.

Wanneer ik dit afmeet aan de vele brieven die ik met hem heb gewisseld, moet hij ook een omvangrijke correspondentie hebben gevoerd. Een kenmerk daarvan was dat hij meestal onmiddellijk reageerde met uitvoerige, vaak meerdere pagina's tellende exposés.

Het is haast onbegrijpelijk hoe hij naast vele en uiteenlopende organisatorische besognes – inclusief lobby-activiteiten in academische en andere circuits –, tijd en gelegenheid vond om een zeer omvangrijk oeuvre tot stand te brengen. Ja, hij formuleerde makkelijk en trefzeker en beschikte over een grote mate van discipline en een ijzersterk geheugen. Hij las ook ontzettend veel (ver buiten het vakgebied) en hield een kolossaal archief bij, zodat hij altijd over de juiste citaten en treffende motto's beschikte (haast ieder van zijn geschriften had een passend motto). Kortom, hij was een bezeten man.

Ondanks zijn vele en veelsoortige activiteiten en zijn bezetenheid, wekte hij de indruk altijd alle tijd te hebben. Zijn bezetenheid en non-conformisme werden verhuld door een kalm en beheerst optreden en een zekere vormelijkheid en conservatisme in uiterlijk. De bezetenheid werd ook in toom gehouden door een enorme discipline. Hij stelde zich voortdurend duidelijke doelen en deadlines en werkte meestal aan de hand van schema's. Dat hij de studie over het Duits socialisme aanvankelijk niet kon voltooien, heeft er misschien mee te maken dat er voor het eerst in zijn leven geen duidelijke deadline was. Het boek kreeg pas zijn definitieve vorm toen de dood hem op de hielen zat. Ook hierbij werkte hij wederom met een schema, dat de basis vormde van de in het voorlaatste jaar van zijn leven geschreven tekst.

Alhoewel hij later twijfels koesterde over rationaliteit, maakte hij – op mij althans – de indruk van een uiterst rationele, cerebraal functionerende man. Hij kon veel tijd steken in allerlei 'projecten', clubjes en persoonlijke contacten, maar wanneer het onderwerp of de persoon hem niet langer interesseerde, kon hij het onderwerp of de relatie ook abrupt afsluiten.

Van Doorn was schijnbaar zeer beheerst en afstandelijk en toonde weinig emotie. Maar achter deze afstandelijkheid lagen natuurlijk wel degelijk sterke emoties.

Noten

* Gaarne dank ik de heren H. Daalder, H. van Goor, C.J. Lammers, P. Mascini en redacteuren van *Sociologie* voor commentaar op eerdere versies.

1 Het is onvermijdelijk dat ik hier en daar teruggrijp op een eerder artikel dat ik over Van Doorn schreef (Ellemers 1985), alhoewel ik heb gepoogd hier ook andere, niet eerder behandelde, gezichtspunten te ontwikkelen. Om de noten en literatuurverwijzingen binnen proporties te houden, zijn er alleen maar verwijzingen naar direct in de tekst genoemde publicaties. Voor een volledig overzicht van de wetenschappelijke publicaties van Van Doorn tot 1985, zie Terlouw (1985).

2 Zie Terlouw (1985).

3 Zie uitvoeriger Ellemers (1985).

4 *Trouw* (23 juni 2007).

5 D. Vlasblom, J.A.A. van Doorn 1925-2008: Een leven lang dwars, *NRC Handelsblad* (17-18 mei 2008).

6 Berting et al. (1987).

7 Interviews door Hans Wansink in *De Volkskrant* (7 juli 2007) en door Hugo Camps in *Elsevier* (6 oktober 2007).

8 Dit komt bij voorbeeld naar voren in columns in *Trouw* in de eerste maanden van 2008 en in zekere zin ook in de in noot 7 genoemde interviews.

Literatuur

- Berting, J. et al. (red.) (1987) *Mensen, macht en maatschappij*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Bovenkerk, F. (1984) Haveman en Van Doorn over de ongeschoolde arbeider. *Sociodrome* (1) 3-9.
- Doorn, J.A.A. van (1947) De economische geest te Maastricht: Een sociografische studie. *Mensch en Maatschappij* 22, 1-12 en 74-96.
- Doorn, J.A.A. van (1954) *De proletarische achterhoede: Een sociologische kritiek*. Meppel: Boom.
- Doorn, J.A.A. van (1956a) *Een sociologische benadering van het organisatieverschijnsel*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Doorn, J.A.A. van (1956b) Het medisch ventiel voor maatschappelijk falen: Over functieveranderingen in de gezondheidszorg. *Sociologische Gids* 3, 152-157. Herdrukt in *Sociologische Gids* 51 (2004) 346-352.
- Doorn, J.A.A. van (1961) Sociologie als beroep. *Sociologische Gids* 8, 98-113.
- Doorn, J.A.A. van (1963a) Sociologie als opleiding. *Sociologische Gids* 10, 183-196.
- Doorn, J.A.A. van (1963b) *Sociale ongelijkheid en sociaal beleid: Arbeiders en employés in onderneming en maatschappij*. Utrecht: Bijleveld.
- Doorn, J.A.A. van (1966) *Organisatie en maatschappij: Sociologische opstellen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Doorn, J.A.A. van (1969) De voortgezette revolutie: China en de ijzeren wet der oligarchisering. *Sociologische Gids* 16, 155-178.
- Doorn, J.A.A. van (1971) Tromp over Robert Michels: Een repliek. *Sociologische Gids* 18, 458-463.
- Doorn, J.A.A. van (1973) *Met man en macht: Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie*. Meppel: Boom.

- Doorn, J.A.A. van (1985) Het miskende pluralisme: Een herformulering van het minderhedenvraagstuk. In: G.C. Cain et al. *Etnische minderheden: Wetenschap en beleid*. Amsterdam: Boom Meppel, 67-96.
- Doorn, J.A.A. van (1987) *Relativering van rationaliteit: Over de grenzen van technisch denken en technocratische beheersing*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Doorn, J.A.A. van (1988) *Rede en macht: Een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Doorn, J.A.A. van (1994) *De laatste eeuw van Indië: Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Doorn, J.A.A. van (1995) *Indische lessen: Nederland en de koloniale ervaring*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Doorn, J.A.A. van (2000) Sociale wetenschappen en de weerbarstige werkelijkheid. In: P.B. Lehning (red.) *De beleidsagenda 2000: Strijdpunten op het breukvlak van twee eeuwen*. Bussum: Couthino, 24-41.
- Doorn, J.A.A. van (2002a) *Gevangen in de tijd: Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Doorn, J.A.A. van (2002b) Democratie in de overgang: Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid. In: P.G.C. van Schie (red.) *Het democratisch tekort: Interpretaties en remedies*. Den Haag: Teldersstichting, 7-55.
- Doorn, J.A.A. van (2007) *Duits socialisme: Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Doorn, J.A.A. van (2008) De kernthese gehandhaafd. *Socialisme en Democratie* 65 (4) 34-35.
- Doorn, J.A.A. van en W.J. Hendrix (1970) *Ontsporing van geweld: Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers (1976) *Moderne sociologie: Een systematische inleiding*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 13e, geheel herziene uitgave (eerste druk 1959).
- Ellemers, J.E. (1985) J.A.A. van Doorn en zijn plaats in de Nederlandse sociologie. In: *De man en zijn werk: De bijdrage van J.A.A. van Doorn aan de beoefening van de sociologie in Nederland*. Rotterdam: Erasmus Universiteit. Rotterdamse Rapportenreeks, Sociale Wetenschappen, nummer 1.
- Haveman, J. (1952) *De ongeschoolde arbeider: Een sociologische analyse*. Assen: Van Gorcum.
- Jansen, H. en R. van der Veen (2001) J.A.A. van Doorn: Twijfelen aan de sociologie. *Facta* 9 (7), 4-8.
- Nijhoff, P. en D. Pels (1985) Van Doorn en Lammers over 'Van Doorn en Lammers'. *Sociodrome* 3, 2-8.
- Terlouw, C.F. (1985) Bibliografie van J.A.A. van Doorn. In: *De man en zijn werk: De bijdrage van J.A.A. van Doorn aan de beoefening van de sociologie in Nederland*. Rotterdam: Erasmus Universiteit. Rotterdamse Rapportenreeks, Sociale Wetenschappen, nummer 1.
- Tromp, B. (1971) China's revolutie en Michels ijzeren wet: Een kritiek. *Sociologische Gids* 18, 444-457.